

יהודי בוכרה

המונח 'דרך המשי' אינו מונח היסטורי קדום. בשנת 1877 יצא לאור הספר REHT GOFEN- CHINA ובו לראשונה מופיע המונח 'דרך המשי', כשכוונת הכותב היא לדרך הסחר. שיירות המסחר עשו את המסע במשך 200 יום לאורך 12,000 ק"מ. אין לדבר על דרך אחת אלא על נתיבים רבים שחצו את אסיה. הדרך עברה בהרי פאמיר, שמרקו פולו כינה אותם 'גג העולם'. הדרך יצאה מאזור הדלתא של הנהר הצהוב, הבירה הקדומה של סין צ'אנג אן, כיום ח'יאן. חצתה בנתיבים שונים את כל מערב סין עד קשאגאר ומשם הגיעה לעמק פרנגנה, קוקנד, סמרקנד, בוכרה וחיווה. חלק מן הנתיבים עברו את איראן ואפגניסטן והגיעו עד להודו. מצד שני היו נתיבים שעברו את כל מרכז אסיה, לקווקז, לבגדד ולאסיה הקטנה ולחופי הים התיכון. מן הנמלים של הים השחור או הים התיכון – צור וצידון – המשיכו המטענים לעשות את דרכם עד לספרד, צפון אפריקה ומצרים. בתמורה למשי, לתבלינים, לבשמים, לאבנים טובות, לכלי חרסינה קיבלו הסינים אבני בהט, אבני חן, זכוכית צבעונית, זהב, כסף, שנהבים, צמר, תבלינים ומזון לסוגיו, סריסים ושפחות.

חשוב מכל – כך עברו מצד לצד טכנולוגיות, רעיונות, סיפורי עם, אמונות ודעות, מטבעות לשון ודפוסי תרבות.

אנו נעסוק בקטע מדרך המשי. קטע מרתק של מרכז אסיה. קטע זה כולל את המדינות המוסלמיות סוניות, שהיו חלק מברית המועצות.

האזור בכללותו הוא אזור מדברי ובו הקארא קום – המדבר השחור – שבו זורם הנהר האדיר אמו דאריה וקיזיל קום – המדבר האדום שבו זורם הסיר דאריה. ההתיישבות בכל מרכז אסיה היא בעיקרה בתוך נאות מדבר ענקיים: בוכרה, סמרקנד, טשקנט, חיווה וערים אחרות נמצאות בנאות מדבר משופעות במים.

מדינות מרכז אסיה כוללות את קזחסטן שטחה כ-2.7 מיליון קמ"ר (שנייה בגודלה אחרי רוסיה), טורקמניסטן כ-500 אלף קמ"ר, קירגיסטן כ-200 אלף קמ"ר, טג'יקיסטן כ-143,000 קמ"ר ואוזבקיסטן המדינה החשובה באזור 447,000 קמ"ר – פי שניים משטחה של בריטניה הגדולה.

האזור משופע באוצרות טבע רבים – גז, נפט, פחם, זהב, נחושת, עופרת, אורניום, צינק, וולפרם, בקיצור כל טבלת מנדלייב למי שלמד קצת כימיה.

שמו הקדום של האזור היה 'סוגדיאנה' ובאזור ישבו שבטים ממוצא איראני ובירתה הייתה מֶרְקַנְדָּה. הדת שרווחה באזור הייתה זורואסטרית – עובדי האש שסגדו לזרטוסטרה. גלים של שבטים טורקיים שהגיעו לאזור הביאו עמם את הבודהיזם, אך אלה איפשרו לכל הדתות לחיות בשלום. הבודהיזם התפשט מאזור זה אל מזרח אסיה. סוגדיאנה נכבשה במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר מוקדון לאחר מותו האזור קיבל צביון הלניסטי מובהק בכל תחומי התרבות. הכיבוש הערבי של המאות 7-8 הכניס בכוח החרב את האיסלאם. בשנת 672 הגיעו הערבים לאזור וכבשו את בוכרה בשנת 709. 600,000 פרשים מונגולים עלו על בוכרה בשנת 1220, ערכו טבח המוני בתושבים וכל מי שניצל נמכר לעבדות.

סמרקנד הופכת לציר מרכזי על דרך הסחר העולמית ושמה 'סמרקנד' או 'מרקנדה', פירושו עיר המסחר. לצידה של סמרקנד של ימינו קבורה סמרקנד העתיקה שנקראה באותם ימים 'אפרוסיאב' על שמו של מושל טוראן, דמות אגדית באפוס המזרחי הקדום. ההתיישבות במקום היא בת למעלה מ-2,500 שנה כמספר שנותיה של רומא, אפרוסיאב נחשבה ל[פנינת העולם המוסלמי. המערות שבמדרונות אפרוסיאב הובילו אל ארמונות מופלאים, המקושטים בתמישיחי קיר יפהפיים. בשנת 1965 התגלה במרכזה של אפרוסיאב ארמון נפלא ובו תמישיחי קיר שבהם מתוארות השיירות על דרך המשי. ניתן להבחין בציור שיירות פילים, גמלים, סוסים ותווי פנים של אנשי השיירה הם סיניים, מונגולים ושמיים. בחפירות נתגלו מטבעות, תכשיטים, מכשירים שונים וכלי זכוכית וחרס. המונגולים שכבשו את אפרוסיאב במאה ה-12 הפכו אותה לעיי חורבות שלא נרפאו עד עצם היום הזה. המונגולים מחקו באזור הזה כל סממן של חיים ותרבות. הם הרסו תעלות השקייה והפכו איזורים מיושבים למדבריות. הם הרסו ערים בצורות כשהסיטו נהרות גועשים אל העיר ומחקו אותה ללא רחם.

במאה ה-14 הפך צאצא של ג'ינגיז ח'אן תימור לנג – איש הברזל הפיסח (1336-1405) – את סמרקנד לבירת האימפריה שלו שהשתרעה על כל מרכז אסיה, אפגניסטן, איראן, המזרח התיכון וחלקים נרחבים של הודו. הוא היה מוסלמי אדוק וקנאי והוציא להורג את כל מי שלא האמין באיסלאם. כך הושמדו כיתות נוצריות רבות במרכז אסיה ובמערבה וכן שרידי כיתות פאגאניות.

התקופה הטימורית למרות אכזריותה הייתה גם תקופה של פריחה תרבותית באמנות, בשירה באדריכלות. המדרסות היו גם מרכזים אקדמיים. נכדו של טימור המלך אולוג בג (1449-1394) נחשב לאסטרונום שהקדים את קופרניקוס. לא מכבר מלאו 600 שנים להולדתו. לפני כ-300 שנה פרסמה האוניברסיטה של אוקספורד את האטלס האסטרונומי של אולוג בג הכולל 1,018 כוכבים. חוקרים בני ימינו מצאו שנתוניו מדויקים להפליא ותואמים בהפרש זעיר את המחקר בן ימינו. בנו, עבד אל לטיף, שראה באביו כופר ערף את ראשו וירש את כיסאו. סמרקנד הבירה הקדומה עודנה נחשבת לאחת הערים שבה מבנים מן הימים בעולם.

בראשית המאה ה-16 נכבשה בוכרה מן הצפון על-ידי שבטים טורקיים-מונגולים והחל עידן החאנים של בוכרה.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. ההתיישבות היהודית בסין בקיי פנג היא כחלק מן המושבות היהודיות. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית. הקהילות העשירות הללו מימנו את חיי השפע והבזבז של ראשי הגולה בבבל ותמכו ביישובות סורא ופומבדיתא. אלו בתמורה שלחו להם כלי קודש ששימשו את הקהילות שהלכו וגדלו. השיק או בשפת אותם ימים ה'סופטג' הייתה המצאה יהודית מובהקת. החשש מפני שודדי דרכים שפגעו בנפש וגזלו גם את הרכוש אילץ את היהודים למצוא דרך מתוחכמת. הסופטג' הייתה בעצם מכתבון 'אל... מאת.... נא לתת למוכ"ז כך וכך שקלי זהב או כסף בעבור כך וכך' ועל כך באתי על החתום. את הסופטג' הם תפרו לתוך הבגד.

האזור מאוכלס כיום בלמעלה מ-60 לאומים וממיעוט רוסי גדול מאוד. בקזחסטן כ-34% הם רוסים. בשאר המדינות 10-5 אחוזים הם רוסים או אוקראינים. בקרב המיעוט הגדול הזה יכולו היהודים ממוצא רוסי או אוקראיני להתבולל וליהנות מכל ההטבות בחינוך, בהשכלה הגבוהה ובמשרות בכל תחומי החיים. היהודים הבוכרים, שהשלטון הצארי ובעיקר הקומוניסטי, פגע בהם מבחינה לאומית ודתית אך פתח בפניהם אפשרויות להשכלה ולהרחבת ידע בתחומים שונים. עם זאת, הם השתדלו שלא להתבולל ושמרו על המסגרת הדתית שלהם. זאת לא הייתה דת במובן האוניברסלי אלא דת במובן המשפחתי כשבמרכזו עמד פולחן האבות, גם אם מתו לפני חמישים שנה עדיין הגיעו לבית הכנסת לזכרם ועדיין ערכו יאהרצייט, שבו לבד מן האוכל והשתייה כדת קראו בזוהר הקדוש בעל-פה ויהודי בוכרה הצטיינו בכך מאוד.

השפות באזור חוץ מרוסית שהיא שפת קשר הן משתי משפחות – שפות טורקיות – אוזבקיסטן, קזחסטן, טורקמניסטן וקירגיזסטן ושפות פרסיות – איראן, אפגניסטן, טג'יקיסטן ודרום אוזבקיסטן והיהודים ההרריים בקווקז.

הכיבוש הרוסי של אמצע המאה ה-19 ניסה להעביר את האזור לתהליך של רוסיפיקציה. תהליך זה קיבל תאוצה לאחר המהפכה הקומוניסטית, כשהמיעוט הרוסי השתלט על כל תחומי החיים. בשנת 1991 בעקבות הגלסנוסט והפרסטרויקה קיבלו המדינות את עצמאותן. המשטר כיום נאבק בהתעוררות המוסלמית. השליטים ועושי דברם הם קומוניסטים לשעבר הקוראים לעצמם רפובליקנים. כגחלת לוחשת יש תחייה לאיסלאם. הוקמו אלפי מסגדים בכל מרכז אסיה וחודשו לימודי הדת ביתר שאת. אלמלא בלמו השליטים את האיסלאם היינו עדים כיום לנשים ברעלות והחלת חוקי האיסלאם על המדינה.

יהודי בוכרה היו פזורים ברפובליקות האוזבקית, התאג'יקית, הטורקמנית, הקירגיזית והקזאחית. המרכז היהודי-בוכרי הגדול ביותר היה באוזבקיסטאן בערים בוכרה, סמרקנד וטשקנט.

מדובר ביהודים שלא רק חיו בעיר בוכרה אלא חיו באמירות הבוכרית ששלטה באזור רחב-ידיים עד לכיבוש הצארי-הרוסי של מרכז אסיה. תחומי שליטתו של האמיר הצטמצמו והוא נעשה וסל של הצאר הרוסי.

המסורת היהודית-בוכרית מייחסת אותם לגולי בית ראשון בשנת 586 לפני הספירה, שהגיעו מפרס לבוכרה. אכן, שפת דיבורם של היהודים הבוכרים הוא ניב פרסי. בנימין מטודלה מדווח במאה ה-12 על קהילת סמרקנד ובה כ-50,000 יהודים. ספק אם בנימין מטודלה הגיע לאזור או ניזון משמועות. המספר מוגזם מאוד. בחיווה הוא מצא 8,000 יהודים. מספר מופלג מאוד. הוא מספר על הקשר בין יהודי האזור לראש הגולה בבבל. יהודים אלה ישבו על דרך המשי ותיווכו בין מזרח למערב – בין סין לארץ הכוזרים, לקווקז, לאירופה ועד לספרד ומרוקו הגיעו.

העדות הכתובה הראשונה על יהודי בוכרה היא משל הכרוניסטן הערבי איבן אלפוט, בן המאה ה-13. הוא מספר כי אבו אל קאראם אל דיראני, מיסטיקן ואיש מאגיה מוסלמי, ציווה בשנת 1240 להרוג את כל היהודים והנוצרים שבבוכרה ולהחרים את רכושם. יש להניח שיהודים חיו בבוכרה כבר זמן רב קודם.

אין לנו עדויות המאששות מסורות אגדיות לגבי קדמותם של יהודי בוכרה. במחקר המקיף שלי על יהודי האזור שיצא לאור בהוצאת מוסד ביאליק תחת השם 'מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן' הצגתי תיאוריה שקראתי לה 'משולש ההישרדות של יהודי חוראסאן'. המרחב שבו חיו יהודי פרס, אפגניסטן ובוכרה נקרא בימי הביניים בשם 'ח'וראסאן – ארץ השמש' (חרס-שמש).

לאורך כל ההיסטוריה של יהודי חוראסאן שנרדפו על דתם הם נאלצו לנדוד ממקום מושבם בתוך אותו משולש – פרס, אפגניסטן ובוכרה. כך ששלוש הקהילות הללו הן קרובות משפחה מבחינה אתנית. כשיהודי קבול גורשו בשנת 1885 על ידי האמיר עבד אל רחמן ח'אן השאה של אפגניסטן בעוון התחמקות מתשלומי מכס ומיסים אחרים ולאחר מכן בעוון הפקעת מחירים הם מוצאים מקלט בסמרקנד של האמירות הבוכרית. ההיסטוריון אברהמוב שעסק בתולדות יהודי סמרקנד היה שייך למשפחה שגורשה מקאבול. כשיהודי משהד בפרס נרדפו על דתם בפרס השיעית בשנת 1839 חלקם בורחים להראת שבאפגניסטן וחלקם בורחים אל אמירות בוכרה הסונית. יהודי בוכרה בורחים בשנות השלושים של המאה העשרים בעקבות 'התוכנית הכלכלית החדשה של לנין' ומוצאים מקלט באיראן ובאפגניסטן עד לעלייתם ארצה. לאורך ההיסטוריה היהודית של המרחב יש לנו עדויות רבות של הגירת יהודים או בריחתם או גירושם בתוך אותו משולש הישרדות. בבתי הקברות של היהודים הבוכארים אנו מוצאים שמות משפחה של יהודים מקאבול, מהראת מאפגניסטן ומערי איראן השונות. בתקופת השואה יש תנועה נרחבת של יהודים ממזרח אירופה המגיעים למרכז אסיה וממנה גונבים את הגבול לאיראן או לאפגניסטן ומשם עשו דרכם לעבר ארץ ישראל.

למן המאה ה-17 ניכרת פעילות רוחנית גדולה בקרב יהודי בוכרה, שיצרו שירה וספרות בניב יהודי-טג'יקי. בן הבולטים היה המלומד יוסף יהודי, שחיבר שירי תהילה למשה רבנו, שיר אפי בשם 'הפת בראדאראן' (שבעת האחים) על יסוד סיפור חנה ושבעת בניה. הוא גם חיבר תפסיר ל'מגילת אנטיוכוס'. דור שלם של משוררים קמו והבולט בהם איברהים אבן אבו אלח'יר, שחיבר שיר אפי המספר על גורלו המר של סוחר יהודי שסירב להתאסלם ומת על קידוש השם.

בשלהי המאה ה-18 הייתה ירידה רוחנית ליהודי בוכרה, עד שר' יוסף ממאן מערבי, יליד טיטואן שבמרוקו, עלה לצפת ובשנת 1793 יצא כשליח הקהילה אל יהודי בוכרה והוא בן עשרים שנה בלבד. הקהילה התאהבה בו ממבט ראשון, מבטיחה לו הרים וגבעות ומשיאה לו לאישה את אחת מבנות החמד של הקהילה. ר' יוסף הצליח להקים בבוכרה דור של יודעי תורה וביניהם מולא פנחס גדול הכהן ומולא פנחס קטן. בעקבותיו הגיעו שד"רים נוספים

שתרמו את תרומתם הרוחנית ואספו כספים למען עניי ארץ ישראל. בנו של ר' יוסף ממאן – שמעון חכם, הוא אחד הניסים שקרו ליהודי בוכרה. שמעון חכם עולה לארץ ומתיישב בשכונת הבוכרים. כאן הוא מתרגם לניב של יהודי בוכארה באותיות עבריות יצירות מן המקרא ומקורות מאוחרים יותר ואפילו מן הספרות העברית החדשה. הספר המפורסם ביותר הוא תרגום 'סיפור אמנון ותמר', המוכר אצלנו כ'אהבת ציון'. בנוסף לטקסט של אברהם מאפו הוא הוסיף לתוך הטקסט פואמות משלו שהעשירו את הטקסט. בהקדמה הוא כותב 'מי שייקרא אותו פעם אחת מקצת מטעמו יחוש, אם ייקרא אותו מאה פעמים ישוב וייקרא אותו בפעם המאה ואחת'. יהודים הכירו את הספר בעל-פה. אבי שר את הספר בפני מאזיניו ואני התמים האמנתי ש'אהבת ציון' של מאפו הוא ספר קודש שווה-ערך לשיר השירים. השפעת הספר הייתה כה גדולה, שיהודים העניקו לילדיהם את השמות אמנון ותמר ושמות אחרים מתוך ספרו של מאפו. השמות הללו עברו בקפיצה של דור, מסבא לנכד ומסבתא לנכדה. בתי הקברות בערי בוכארה מלאים בשמות הללו.

חיי היהודים במדינות הללו היו קשים מאוד. דם ודמעות נשפכו כאן במרוצת הדורות. היהודים כינו את עצמם 'ישורא'ל' ושונאי ישראל השתמשו בכינוי הגנאי 'ג'והוד'. האמיר של בוכרה התעלל בנתיניו היהודיים ודרש מהם להתאסלם. מן המינרט של פוה-י קלון הושלכו יהודים אל מותם. מספר עיתונאי מפטרבורג שהגיע לבוכרה במאה ה-19. קרקס הגיע לעיר והאמיר מגיע לאוהל הקרקס ורואה אדם לבוש בגדים מפוארים מאוד ושואל: "מיהו האיש הזה?" ומשרתיו אומרים: "אדוני האמיר זהו יהודי עשיר". "הוציאו אותו מכאן וערפו את ראשו", אומר האמיר. הצו בוצע והקרקס המשיך בפעולתו ונתן מופע מלא וללא נקיפות מצפון. לפני כמאה וחמישים שנה ציווה האמיר של בוכרה על כל האצולה היהודית – יהודים אמידים שהיו מקורבים לאמיר או סחרו עם בית המלוכה. הם הושלכו לכלא – הזינדון – בור כלא אכזרי ומוכה מחלות קשות, שממנו יצאו בדרך כלל רק על אלונקת מתים. בחיים יצא משם רק מי שנמכר לעבדות בבזאר של בוכרה, או יהודי שהתאסלם וחטאו נמחק. הברירה הייתה – להמיר את דתם או למות. כאלף יהודים נאנסו לאיסלאם. יהודים אלה חיו חיי אנוסים. כלפי חוץ הם חיו כמוסלמים ובביתם פנימה שמרו על יהדותם בשנים הראשונות לאונס. הם זכו לכינוי גנאי – 'צ'לה' – שפירושו חצי חצי – חצי יהודי וחצי מוסלמי. הם נשארו שמות מוסלמיים, כמו אמינוב, חסנוב, רחמנוב, עבד אל רחמנוב בבאחאנוב. בשנים הראשונות הם גרו בשכונה מוסלמית הצמודה למחלה היהודית. הם קברו את מתייהם בחצרותיהם. כשרבו נישואי התערובת עם מוסלמים הם קברו את מתייהם בבית קברות מוסלמי. באחד מביקוריי בבוכרה עברתי בשכונה מוסלמית הסמוכה לשכונה היהודית. לפתע עצרה אותי זקנה מוסלמית, שדמתה במראה שלה לנשים הבוכריות היהודיות בשכונה הסמוכה. היא הזמינה אותי להיכנס לכוח הצמוד לבית, שבו קבור קדוש בעל סגולות ולהדליק נר. היא הציעה לי כי תמורת תשלום קטן היא תבקש מבעל הסגולות

ומשאלות ליבי יתמלאו עוד השנה. כשעמדתי מול הקבר הנמצא בטבורה של שכונה מיושבת, הייתה לי תחושה כי הנפטר הוא יהודי אנוס שנקבר בחצר ביתו והאישה הזקנה היא בת למשפחת האנוסים. ביקשתי שבתי הצעירה תינשא באותה שנה ואכן באותה שנה זכינו להביא את בתנו לחופה כדת משה וישראל. שאלתי את הישישה אם היא בת לצ'לה, אך היא התייחסה בחשדנות לשאלתי ולא השיבה. אישור להשערת קיבלתי מן היהודים במחלה, השכונה היהודית הסמוכה. הייתי מאושר אם היה נעשה מאמץ להעלות בנים אובדים אלה ולהחזירם לחיק היהדות.

למי מן האנוסים שהייתה לו אפשרות לברוח מבוכרה ברח כל עוד נפשו בו ולהגיע לסמרקנד שהייתה בשליטה רוסית. הכיבוש הרוסי של סמרקנד באמצע המאה ה-19 היה פתח הצלה ליהודים רבים מבוכרה שמצאו מקלט בסמרקנד, בטשקנט ובאזורים אחרים במרכז אסיה שהיו בשליטה רוסית. כאן יכלו לנהוג כיהודים ללא חשש. חלק מיהודי בוכרה שהגיעו לארץ בסוף המאה ה-19 היו מבני הצ'לה. עם זאת, הופעתם כמוסלמים גם סייעה לאנוסים מבחינה כלכלית. הם סחרו באופן חופשי ואף זכו למשרות רמות, בדומה לאברהם בן מרדכי עבד אל-רחמנוב, שכיהן כשר המשפטים. רבה הראשי של טג'יקיסטן אליושה עבד אל-רחמנוב היה בן למשפחת אנוסים שחזרה ליהדות שלימה בבטג'יקיסטן.

בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה יהודים אשכנזים שהיגרו בעיקר מרוסיה ומאוקראינה. בשנת 1939 נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים ורק 21,000 מהם היו בוכרים. כל היתר היו אשכנזים. יש חשיבות למיפקד הזה משום שהוא קדם לתנועת העקורים שהגיעו לאזור לאחר שברחו מפני הקלגסים הנאציים.

יהודים אשכנזים הגיעו למרכז אסיה בשני גלים:

1. הגל הראשון היה בעקבות הכיבוש הצארי של מרכז אסיה. הפוטנציאל הכלכלי של האזור היה גדול במיוחד בתחומי הייבוא והייצוא. האזור ייצא כותנה (מדינה שלישית בעולם בגידול כותנה), פרוות קרקול, שטיחים ופירות יבשים וייבא ריהוט רוסי, פרימוסים, כלי חרסינה, הלבשה אירופאית ועוד. הרוסים ניסו למנוע הגירת יהודים לאזור. היהודים הבוכרים שהתעשרו מאוד בתקופה הזאת מהסחר עם רוסיה הצארית ראו בפלישה האשכנזית תופעה שלילית שפגעה בהם כלכלית. הם מדביקים לסוחרים האשכנזים כינוי גנאי 'גונדול', שהוא שיבוש כפול של המילה הרוסית 'הנדל' וברוסית 'גנדל' ובפי יהודי מרכז אסיה 'גונדול'. חלק מן היהודים האשכנזים הם ילדי החטופים, שסיימו שירות של 25

שנה בצבא הרוסי במרכז אסיה ונותרו לחיות כאן. אחרים היו יהודים שהצליחו להגיע בעורמה ולהשתקע באזור למרות ההתנגדות של השלטון הצארי. בארכיון של טשקנט יש למעלה מ-100,000 דוקומנטים שעוסקים ביהודים ובניסיונות ההגירה שלהם.

2. הגל השני היה גל עצום של עקורים יהודים ולא יהודים מרוסיה, מאוקראינה, בלרוס, הארצות הבלטיות ופולין בין השנים 1941-1943. רוסיה, שהייתה נתונה תחת הפצצות מסיביות של הגרמנים, מעבירה את כל תעשיית הנשק שלה לאזור, היא מעבירה את התעשייה הכבדה, מפעלי מטוסים. הוקמו בתי חולים לקליטת רכבות הפצועים שזרמו משדות הקטל לטשקנט. טשקנט זוכה לכינוי טשקנט עיר הלחם. מעשה בילד שאימו שוכבת על ערש דווי ורעבה ללחם. הוא עובר את שדות הקרב ובדרך לא דרך מגיע לטשקנט עיר הלחם כדי להביא לאימו לחם. הסיפור שזכה לרומן, להצגת תיאטרון ולסרט קולנוע מסתיים בצורה טראגית. הבן מגיע אל אימו ומוצא שהיא מתה. מי שהצליח להגיע והיה בעל יכולת נקלט בתעשייה שהתפתחה במקום. בשנים 1941-1943 הגיעו לאזור מאות אלפי יהודים. בשנת 1942 נסוג הגנרל הפולני אנדרס עם חילותיו לעבר ארץ ישראל, ביניהם היה חייל יהודי ידוע ושמו מנחם בגין. בדרכם הם מגיעים לעיירה קרמינה לא הרחק מבוכרה. מנחם בגין, שהוא וחבריו היו רעבים ללחם, הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב תושב המקום וביקש בעברית: "לחם". ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. הקהילה הקטנה סיפקה לחיילים השבורים ורצוצים את כל מחסורם. הקהילה ששמעה לימים שבגין עמד בראש האצ"ל ואחר כך עמד כראש ממשלת ישראל, הייתה גאה מאוד בהישגיו. כשבגין נפטר אמרה הקהילה כולה 'קדיש' אחריו במשך כל שנת האבל. גם ילדי טהראן עבר באזור בדרכם לטהראן ולא ראו ישראל.

מאות אלפי היהודים שהגיעו לאזור בימי המלחמה נעזרו מאוד ביהודים הבוכרים ובעם האוזבקי שעשה הכול כדי להקל על סבל העקורים. בין היהודים שהגיעו לאזור היו יהודים שהוגלו על-ידי הסובייטים בשנים 1939-1941 משטחי הכיבוש בפולין אל מחנות העבודה באורל ובסיביר בשל השתייכותם למעמדות ולמפלגות חשודים. בימי המלחמה הם שוחררו והועברו לאוזבקיסטן היה בלתי אפשרי לספק את כל הצרכים של הגל העצום שהגיע לאזור. היהודים הללו גרו באהלים. רבים רבים מהם מתו מקור, מרעב וממגיפות שפשטו באזור. בבתי הקברות באזור יש אזורים גדולים של קברי ילדים. רק על קומץ מצבות מתוך האלפים יש איזכור של שם הנפטר. בטשקנט במיתחם 'דרוז'בה נרדוב' יש פסל המנציח את הנפח האוזבקי שירין מחמודוב – ינוש קורצ'ק האוזבקי - שאימץ ילדי עקורים יתומים והביאם לביתו, לימדם מלאכה וקרא וכתוב והוא ואשתו דאגו לכל מחסורם של הילדים.

הצמא להשכלה ולהישגים אינטלקטואליים הביאה להתערותם המהירה של האשכנזים בחברה הרוסית. מהר מאוד הם הופיעו בזהות רוסית. הם אימצו אורח חיים רוסי. הם גילו

פתיחות לנישואים מעורבים. כל אלה פתחו בפני היהודים את הקידום המהיר. הם כבשו עמדות בכירות באקדמיה, בהוראה, במחקר, ברפואה, בהנדסה, בכלכלה, בפרקליטות, במימשל, בצבא ובמשטרה גלויה והסמויה. יהודים עמדו בראש מפעלים תעשייתיים גדולים. העברת המפעלים הצבאיים והאזרחיים לאזור זה בימי המלחמה איפשרה ליהודים לנצל את מלוא הפוטנציאל שלהם ולהגיע להישגים.

נפטרים אשכנזים נקברו – איש איש לפי השקפת עולמו – בבית העלמין של המפלגה, בבתי קברות פרובוסלבים ובבתי עלמין יהודיים מיוחדים לאשכנזים. בעוד שהבוכרים הפכו את בתי העלמין שלהם לפנתאון מפואר, מצבות מפוארות, קברים נקיים ומצוחצחים, בתי הקברות האשכנזיים נותרו מוזנחים וללא יד מטפלת. היהודים הבוכרים הגיעו בהמוניהם לבית הקברות ביום תשעה באב, שבו צמו. הם הגיעו לבית הקברות עם דלי, סחבה ומטאטא וזר פרחים גדול. הם ניקו את הקבר וסביבתו, הניחו את זר הפרחים והתאבלו על נפש יקיריהם. בכל בתי הקברות הבוכרים יש אתרי הנצחה לאלפי הצעירים הבוכרים שגויסו לצבא האדום ונלחמו בכל חזיתות אירופה ועד לברלין הגיעו. מעטים חזרו חיים ונרדפו על ידי הסובייטים. כל השאר – כ-5,000 צעירים מתוך קהילה שמנתה כ-20,000 נפש בלבד לא נודע מקום קבורתם. לא היה בית שלא איבד אב ובן. דור שלם של נשים לא יכלו להקים בית ומשפחה. על קברי הוריהם חרטו גם את תמונת הבנים לזיכרון עולם. יום הזיכרון לאותם גיבורים נערך בתשעה באב, בנאומים חוצבי להבות ובקריאה משירתו האלמותית של פושקין. טקס דומה נערך ביום 9 במאי – יום הניצחון הסובייטי על הפשיזם הנאצי. יד ושם עדיין לא השכיל להנציח את מלוא הגבורה היהודית במסגרת הצבא האדום.

במפקד שנערך בשנת 1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים. במפקד בשנת 1989 נמצאו באזור 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכה אחרת חיו באותו זמן כ-45-40 אלף יהודים ובמדינת ישראל כולל דור שלישי עוד כ-32 אלף יהודים. יהודים בוכרים חיו באותו זמן בארצות הברית, קנדה, צרפת, ארגנטינה ואוסטריה. באותו זמן חיו באוזבקיסטן עוד כ-60 אלף יהודים אשכנזים, או נכון יותר בעלי זכאות עלייה.

שיעור הנישואים המעורבים בקרב היהודים הבוכרים באזור היה בשנת 1926 אפס אחוזים. בשנת 1962 הגיע מספרם של נישואים מעורבים בקרב הבוכרים ל-7.7%. ההתבוללות בקרב זכאי העלייה האשכנזים הגיעה בשנת 1926 ל-19.2% וב-1962 ל-33.7% - שיעור דומה להתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר.

